

NADİR ŞAH ƏFŞARIN DİNİ BAXIŞLARI

Samir Baxşəliyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

bakhshaliyev81@bk.ru

Açar sözlər: *din, islam, dünya, türk, toplantı, hakimiyyət, imperiya*

Məqalədə göstərilir ki, Nadir şah dinin siyasiləşməsini istəmirdi və ruhanilərin islam dinindən siyasi məqsədlərlə istifadə etməsi hallarına qarşı kəskin mübarizə aparırdı. Nadir şahın hakimiyyəti illərində din dövlətin rəsmi ideologiyası olmaq çərçivəsindən çıxarıldı. Ruhanilərin vəzifələri əhəmiyyətli dərəcədə ixtisar edildi. Onlar dövlət idarəciliyində əvvəlki səlahiyyətlərini itirdilər. Onun yeritdiyi dini siyasətin nəticəsi olaraq ruhanilər dövlət aparatından məscidlərə çəkilməyə məcbur oldular. Nadir şahın İslam dünyasında barışıq yaratmağa cəhd göstərməsi müsbət dəyərləndirilməlidir. Lakin bu barışıq xalq və ya onları yönləndirən ruhanilər tərəfindən olmadığı üçün, baş tutmamışdır.

РЕЛИГИОЗНЫЕ ВЗГЛЯДЫ НАДИР ШАХА АФШАРА

Самир Бахшалиев

Ключевые слова: *религия, исламский, мир, турецкий, ассамблея, правительство, империя*

В статье указывается, что Надир шах не хотел политизировать религию и упорно боролась против использования ислама духовенством в политических целях. Во время правления Надир шаха религия перестала быть официальной идеологией государства. Духовенство утратило большую часть своего авторитета в правительстве. В результате его религиозной политики духовенство было вынуждено уйти из государственного аппарата в мечети. Следует отдать должное усилиям Надир шаха по установлению мира в исламском мире. Однако это примирение не состоялось из-за отсутствия поддержки людей или духовенства, которые ими руководили.

RELIGIOUS VIEWS OF NADİR SHAH AFSHAR

Samir Bakshaliyev

Key words: *religion, islamic, peace, turkish, assembly, government, empire*

The article indicates that Nadir Shah did not want to politicize religion and fought hard against the use of Islam by the clergy for political purposes. During the reign of Nadir Shah, religion ceased to be the official ideology of the state. The clergy lost much of their authority in government. As a result of his religious policy, the clergy was forced to leave the state apparatus in the mosque. We must pay tribute to the efforts of Nadir Shah to establish peace in the Islamic world. However, this reconciliation did not take place due to the lack of support from the people or clergy who led them.

Giriş. Dinin mənbəyi Yaradana (Allaha - S.B.) dayanan və insanı mənəvi cəhətdən kamilliyə aparan, ona doğru yolu göstərən, ədalətli, mərhəmətli və xüsusilə də, vicdanlı olmağı əmr edən ilahi dəyərlər sistemidir. Səməvi dinlərin əsas məqsədi insanın pisləkdən uzaqlaşaraq yaxşılığa yönəlməsini təmin etməkdir. İnsanın mənəvi yüksəlişə nail olmasında din müstəsna rol oynasa da, onun siyasi səciyyə daşması çox təhlükəlidir. Dünya və türk tarixinin, o cümlədən, Azərbaycan tarixinin ən böyük dövlət və fikir dühalarından biri Nadir şah Əfşar haqqında bu günə qədər çox əsərlər yazılıb. Onun 21 illik siyasi fəaliyyətinin ən maraqlı istiqamətlərindən biri, sözsüz ki, dini baxışlarıdır. Lakin böyük sərkərdə və dövlət xadiminin dinə münasibəti və dini siyasəti haqqında hər şeyin deyildiyini söyləmək düzgün deyil. Onun bu siyasətinin doğurduğu nəticələr, onların şahın bütövlükdə aqibətinə etdiyi təsir və digər məsələlər ciddi araşdırmalar tələb edir.

Tarixçilərin Nadir şahın dini baxışlarına münasibəti. Nadir şah dinin siyasiləşməsini istəmir və ruhanilərin islam dinindən siyasi məqsədlərlə istifadə etməsi hallarına qarşı kəskin mübarizə aparırdı. O, dinlərə qarşı münasibətdə tolerant idi. Onun dinlərə qarşı münasibətini xarakterizə edən müsbət cəhətlərindən biri də 1740-cı ildə müqəddəs kitabları - Qurani, Tövrati və İncili fars dilinə tərcümə etdirməsi idi [3, s.344].

Tədqiqatçı R.İ. Dadaşova "Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda)" adlı kitabında Qurani-Kərimin məhz bu zaman fars dilinə tərcümə edildiyini göstərsədə, bu fikir həqiqəti əks etdirmir. Çünki, Qurani-Kərim Nadir şah Əfşardan 8 əsr əvvəl Samani hökmdarı I Mənsurun zamanında fars dilinə tərcümə edilmişdi [11, s.116].

Kembridc Universitetinin professoru LourensLokkart “Nadir şah” monoqrafiyasında onun dini fanatizmdən uzaq durduğunu, birləşmiş müsəlman dünyasının başçısı olmaq istədiyini və həyatının son illərində əsl dini etiqada malik olmadığını az qala şübhə doğurmadığını qeyd edir. L.Lokkart yazır: “Nadirin çatışmazlıqları çox idi, amma dini fanatizm həmin çatışmazlıqlardan biri deyildi. Birləşmiş müsəlman dünyasının başçısı olmaq istəyən Nadirin başlanğıcda şiə, yaxud sünni olması məlum deyildisə, ən azı həyatının son illərində əsl dini etiqada malik olmadığı az qala şübhə doğurmur”[12, s.462-463].

Nadir şah haqqında ən sanballı əsərlərdən birinin müəllifi olan L.Lokkartın bu böyük türk oğlunun dini baxışları ilə bağlı fikirləri tamamilə yanlışdır. Bu yanlışlığı L.Lokkartın öz monoqrafiyasında Nadir şah haqda göstərdiyi faktlarla, həmdə Hindistanın gələcək fəhənin həyatını səciyyələndirən bir çox hadisələrlə sübut etmək olar. Məsələn, L.Lokkart monoqrafiyanın əvvəlində Nadirin şiə, yaxud sünni olmasının məlum olmadığını qeyd edir [12, s.462].Lakin elə həmin monoqrafiyada Nadir şahın islamın şiə əqidəsinə mənsub olduğunu göstərərək yazır: “Şiə adları üçün səciyyəvi olan Rzaqulu, İmamqulu (Nadirin atası və üçüncü oğlu) və Murtuzaqulu kimi adlar təsdiq edir ki, onu ailəsində hamı şiə idi və o, özü də erkən yaşlarından şiə kimi tərbiyə olunurdu” [12, s.39].

Eyni zamanda L.Lokkartınonun əsl dini etiqada malik olmadığını az qala şübhə doğurmadığını qeyd etməsi fikri dəhəqiqəti əks etdirmir.Nadir şah dinin cəmiyyətdəki yerinə dəyişiklər gətirsə də, bu sahədə müəyyən yeniliklər irəli sürsə də, özü bütün varlığı ilə Allahına, Peyğəmbərinə tapınan bir şəxs idi. Bu fikrimizin təsdiqinə ən böyük sübut olaraq «Nəcəf vaqiəsi» kimi tarixə düşən toplantının Nadir şah Əfşarın verdiyi müvafiq şah fərmanında İslam peyğəmbərini “Yaxşılının Əfəndisi” adlandırmasıdır [9, s.72].

Nadir şahın dinə münasibətini və baxışlarını dəyərləndirərkən Səfəvilər imperiyasının tənəzzülünü səciyyələndirən səbəblərə nəzər yetirmək lazımdır. Böyük Şah Abbas Səfəvilər imperiyasını Şərqi ənqüdrətli imperiyasına çevirmişdi (S.B).Doğrudur,mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət və ölkənin iqtisadi qüdrəti I Şah Səfinin vəoğlu II Şah Abbas dövründə zəifləsə də, hələ tənəzzül mərhələsinə keçməmişdi. Lakin Şah Süleyman Səfəvinin zamanında dövlətin tənəzzülün əlamətləri aydın görünməyə başlayır və dərinləşir.

L.Lokkartın zəif iradəli adlandırdığı [12, s.7] Şah Sultan Hüseyninhakimiyyəti illərində isə iqtisadi və siyasi böhran daha kəskin xarakter aldı.L.Lokkartyazır: “1694-cü ildə Sultan Hüseynin şahlığa başlaması ilə Səfəvi sülaləsinin məhvi möhürləndi. Onun xarakteri sələflərindən təzadlı şəkildə fərqlənirdi. Belə ki, həlim xasiyyətli, yumşaq ürəkli olan bu şəxs hətta hər hansı heyvanın axan qanını gördükdə, böyük təşvişə düşərmiş. Bu şəxs qətiyyətlə öz hakimiyyətinin möhkəmlənməsi haqqında düşünmürdü və demək olar ki,

ambisiyalardan halı idi. Qıyası, Sultan Hüseyn taxt-tacdan daha çox rahiblik həyatı üçün yararlı idi”[3, s.353-354].

I Pyotr çağının bacarıqlı siyasi xadimlərindən biri ArtemiVolinski isəŞah Sultan Hüseyni öz gündəliyində belə xarakterizə edir: “Hökmdar söhbəti sevəndir, mərhəmətlidir və həm özünükülərə, həm də əcnəbilərə meyllidir. Ancaq utancaqdır.Belə ki, kiminləsə danışarkən üzü qızarır. Həmçinin, hüsurunda dayanan xacələrə tərəf tez-tez nəzər yetirir.Bəzən isə hətta soruşur ki, beləmi danışmaq gərəkdir?! Əlahəzrət şah heç bir məsələyə qulaq asmağı sevmir və onun həzrətlərinə heç nə barədə hesabat vermirlər. Şahın yanında xacə İsmayıl ağa – çəbadarbaşı böyük hörmətə malikdir. Yüzbaşılar İbrahim ağa və Məhəmməd ağa nüfuzlu xacələrdəndir. Şah ruhanilərə böyük mərhəmət və hörmət bəsləyir. Həm də mülki şəxslərdən daha çox onlarla ünsiyyətdə olur. Beləcə, dünyəvi işlərə də çox az qarışmağa üstünlük verir” [3, s.85].

Son Səfəvi şahlarının uğursuzluqları. Şah Sultan Hüseyn hərəmxana mühitində yetişdiyinə görə (S.B.), onun dövründə hərəmxana üstün siyasi qüvvə idi və xüsusi mövqeyə malik institut rolunu oynayırdı. Hətta, saraydakı “fövqəladə şuraya” şahın anası, baş xacələr və şahın ən sevimli hərəmləri daxil idi. Amma bütün bu sadalananlara baxmayaraq, çox təəssüflə qeyd etmək istəyirəm ki, ingilis və rusdilli tarixçilərin əsərlərində Şah Sultan Hüseynlə bağlı məsələlərdə səhv mülahizələr üstünlük təşkil edir.Ayrı-ayrı müəlliflərin Səfəvi şahı Sultan Hüseynin şəxsiyyətinə münasibəti müxtəlif və təzadlıdır. Bir çox müəlliflər Şah Sultan Hüseyn dövrünün siyasi, iqtisadi mürəkkəbliyini nəzərdən qaçıraraq və bir sıra tələklü məsələləri diqqət mərkəzindən kənar qoymuşlar.Hesab edirəm ki, qərb müəllifləri sayca Səfəvilərin IX hökmdarı olan [1, s.207] Şah Sultan Hüseynin siyasi uğursuzluqlarınıçox qabartmış və bəzən hətta şişirdilmiş təəssürat yaratmağa çalışmışlar. Onlar qalmaqallı məlumatlardan, şayiələrdən istifadə etməklə, oxucuya öz fikirlərini daha canlı, oxunaqlı şəkildə çatdırmağa çalışmışlar.Qərb müəlliflərinin bu meyli və Şah Sultan Hüseyn haqqında da ifrat fikirlərinin əsas səbəbionun hərəmindəki həyatı ilə bağlıdır. Lakin bu fakt da təəccüblü görünməməlidir.Çünki, o dövrün xüsusiyyətləri bunu tələb edirdi.

Sultan Süleyman dövrünün dünyada ən tanınmış mütəxəssisi, tarixçi və eyni zamanda şərqşünas, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Prinston Universitetinin professoru Lesli Pirs özünün “İmperator Hərəmi” kitabında XVIII əsrin ortalarında Osmanlı sultanının hərəmxanasında 444 cariyənin[olduğunu qeyd edir [13,s.134].

Qeyd edək ki, Sultan Hüseynin uğursuz şahlığının əsas səbəbi onun hərəmxana mühitində formalaşaraq gələcək monarxa lazım ola biləcək təhsil və təlimdən uzaq düşməsi idi. Şahzadələrin hərəmxana mühitində yetişməsi siyasəti I Şah Abbasdan sonra Səfəvi taxtında əyləşən bütün şahların uğursuzluqlarının ən başlıca səbəbi idi. Səriştəsiz idarəçiliyin və qətiyyətsizliyin

nəticəsi olaraq mərkəzi hakimiyyət zəiflədi və dövlətin himayə etdiyi müxtəlif etnik mənşəli xalqlar yaranmış bu fürsətdən yararlanmağa çalışdılar. Ölkə daxilində baş verən qiyamların ən təhlükəlisi əfqan Gilzayi tayfalarının mərkəzi hakimiyyətə qarşı başladığı idi. Bu qiyamın vaxtında yatırılmaması Səfəvi şahlarının taxtdan salınması ilə nəticələndi.

Səfəvilər dövlətinin tənəzzülə uğramasının bilavasitə səbəbkarı olan Gilzay və ya Gilzayi adı ilə tanınan əfqan qəbiləsinin etnik tərkibi müxtəlifdir. Onların türk və ya əfqan mənşəli olduqları uzun müddət mübahisə mövzusu olmuşdur. L.Lokkart və Gilzayların bir qisminin özlərini bugünkü İranın Mərkəzi və Qum vilayətində yaşayan Xələc türklərinə, digər bir qisminin isə öz mənsubiyyətlərini Nuh peyğəmbərə bağladıklarını qeyd edir [10, s.71]. Məşhur Türkiyə siyasətçisi və tarixçisi İsmail Haqqı Uzunçarşılı Gilzayların iki qolundan birinin Turan adını daşmasını əsas gətirərək, onların Xələc türkləri olduğunu və Qəznəvilər zamanında Əfqanıstana yerləşərək dövlətin xidmətinə girdikləri fikrini müdafiə edir [10, s.72].

Professor, türkoloq Faruk Sümər də Gilzayların Xələc türkləri olduğunu təsdiqləyərək incələdiyimiz dövrdə 10 min ailədən ibarət olduqlarını təxmin edir [10, s.72].

Gilzaylar I Şah Abbas dövründə qüvvətlənmiş və digər türk qəbiləsi Əbdalilər Qəndəhardan Herata doğru sıxışdıraraq bu əraziyə yerləşmişdilər. Lakin I Şah Abbasın Əbdalilərdən Sadu adlı birisini “Əmir-i Əfqanə” ləqəbini verərək, Herat mühasirəsində Səfəvilərə yardım qarşılığında ona Sultan ünvanı verməsi Əbdalilər Gilzayların təcavüzündən xilas etsə də, iki qəbilə arasında ixtilaf hələ səngiməmişdi. Sadudan sonra ki, Əbdali rəhbərləri də Səfəvi şahları tərəfindən eyni məqama təyin edilsələr də, Şah Süleymanın hakimiyyət illərində vəziyyət Gilzayların xeyrinə dəyişir. Belə ki, Əbdalilərin rəhbəri Həyat Sultanın Səfəvilərin maliyyə məmuru ilə münafişədə sonuncunun qətlə yetirilməsi Əbdalilərin sürgün edilmələri ilə nəticələnir [10, s.73].

Sünni təriqətinə mənsub olmalarına baxmayaraq [5, s.56], gilzaylar üstünlüyü Səfəvilərə verirdilər. Lakin Səfəvi şahlarının Şiə siyasəti gilzayları incidirdi. Onlar dövlət idarəçiliyindəki zəiflikdən istifadə edərək, Səfəviləri məğlub etmiş və 22 oktyabr 1722-ci ildə paytaxt İsfahanı işğal etmişlər [14, s.200].

Nadirin fəaliyyətinin ilk dövrü. Məhz bu hadisədən sonra bədbinliyə qapanan Səfəvi şahı II Təhmasib Nadirqulu xandan yardım istəmişdi. Nadir xan Əfşar da Səfəvi şahının xidmətinə girməyi qəbul etmiş və “Təhmasib-qulu” ünvanına layiq görülmüşdü. Bu hadisə Nadiri əyalət başçısı simasından çıxarıb ölkə əhəmiyyətli şəxsə çevirmişdi. Şah II Təhmasib çox yaxşı dərk edirdi ki, hərbi cəhətdən üstünlük əldə etməzsə, siyasi səhnəni tərk etmək məcburiyyətində qalacaqdır. Buna görə də ona cəsur, döyüşlərdə möhkəm təcrübə toplamış Nadirqulu xanın dəstəyi lazım idi. II Təhmasib də Nadirqulu

xana lazım idi. Çünki, qüdrətli Səfəvi imperiyasını bərpa etmək amili Nadir Əfşarın ətrafında ordu toplamaq üçün yeganə əlverişli vasitə idi. Tezliklə Nadir II Təhmasibin ən yüksək vəzifəli və etibarlı adamlarından birinə çevrilərək gilzayları ölkədən qovmuş, eyni zamanda Osmanlı qüvvələrini də məğlub edərək Həmədanı, Təbrizi, Kırmanşahı geri qaytarmış və II Şah Təhmasibi öz qanuni taxtına bərpa etmişdi [8, s.66]. Lakin hadisələrin sonrakı gedişi müttəfiqləri bir-birinə düşmən etmişdi. Belə ki, Nadir Əfşarın nüfuzunun artmasından ehtiyat edən II Şah Təhmasib öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün Nadirin Xorasanda əfqanların hücumunu dəf etməsindən istifadə edərək osmanlılara qarşı müharibəni davam etdirmiş və məğlub olaraq, Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqlarının osmanlılara verilməsi barədə 1732-ci il yanvarın 16-da Kırmanşah sülhünü [9, s.58] imzalamışdı.

Bu hadisə onsuzda onunbaşında çox zəif qalan tac bahasına başa gəlir. Nadir Kırmanşah müqaviləsindən bəhanə kimi istifadə etdi və tamamilə zəifləmiş II Təhmasibi vəzifəsindən kənarlaşdıraraq, onun kiçik yaşlı oğlu Abbası Səfəvi taxtına çıxardı. Mənbələrdə tacqoyma mərasimi zamanı ağlayan III Abbasın şah elan olunduğu zaman neçə aylıq olması barədə müxtəlif versiyalar mövcuddur. Həmin vaxt onun 2 aylıq, 4 aylıq və hətta 8 aylıq olması barədə fikirlər söylənilir [3, s.215].

Gözlənilməli kimi, Abbas Mirzənin şah elan edilməsi əslində formal xarakter daşıyırdı və heç şübhəsiz ki, real hakimiyyətnayibüssəltənə (səltənət nəyibi) elan olunan Nadirin əlində idi. Amma onun məqsədi yalnız saraya və böyük səlahiyyətlərə yiyələnmək deyildi. Nadir Əfşar yadelliləri ölkədən qovduqdan və Azərbaycanı tamamilə nəzarət altına aldıqdan sonra, hakimiyyəti rəsmən özünə tabe etdirməyi qərara aldı. Bədəncə zəif olan III Şah Abbasın kiçik yaşlarında dünyasını dəyişməsi Nadirə özünün şahlıq iddiasını reallaşdırmağaimkan verdi. Bu məqsədlə Muğanda (Suqovuşan) qurultay çağırıldı. Qurultayda taxta kimin sahib olması məsələsi müzakirəyə çıxarılsa da, əsas məqsəd tam başqa idi. Hesab edirəm ki, bu məsələnin gündəliyə çıxarılmasının əsas səbəbi ölkədə ikihakimiyyətliliyə son qoymaq idi. Belə ki, real hakimiyyət Nadirin əlində olsa da, qanuni hakimiyyəti III Şah Abbas və onun ətrafında olan qüvvələr təmsil edirdi. Beləliklə də, Nadir 1736-cı ilin martında Muğan düzündə özünü şahənşah elan etdi [6, s.240].

Dini islahatların başlaması. Nadir Əfşar məhz şah seçildəndən sonra onun dini baxışları özünü qabarıq şəkildə göstərməyə başladı. Belə ki, Muğanda Nadirqulu xan qurultaya toplananlara taxta çıxması üçün irəli sürdüyü əsas şərtlərdən üçüncüsü Şiə təbəqəsinin Şiəlikdən imtina edərək Cəfərililiyi (Cəfərilik VI İmam Cəfər Sadiqə aid edilərək İslam peyğəmbərindən sonra müsəlman cəmiyyətinə rəhbərliyin on iki imama aid olduğuna inanan Əhli-Beyt məktəbinə verilən ad) V sünnü məzhəbi olaraq qəbul etmələrini istədi. Lakin qurultay iştirakçısı olan mollabaşı (Şiə məzhəbinin rəhbəri) Mirzə Əbdül

Həsənin Nadirə cavabı kəskin oldu. O, dedi: "Bizim məzhəb işlərində rəhbərimiz Allahın hökmləri və Peyğəmbərin hədisləridir. Hökmdarların onları dəyişdirməyə haqqı yoxdur. Mən şahın mövcud dini dəyişdirməyə gücünün çatmayacağına qüvvətlə ümid bəsləyirəm. Çünki, bu xüsusda atılacaq istənilən addımtəhlükəli sonluğa yol açə bilər"[7, s.102].

Nadir şahın iradəsinə qarşı çıxan mollabaşının qaldığı çadırında boğdurularaq qətlə yetirilməsi Şiə din adamlarını Cəfərilii qəbul etməyə məcbur etdi. Suqovuşanda cərəyan edən hadisələr din adamlarıyla Nadir arasında olan münasibəti açıq şəkildə göstərdi. Nadir şahlığının elə ilk günlərində Şiə icmasından hesabat istədi və onları Qəzvinə toplayaraq vəqf (dini məqsədlə və ya xeyriyyə məqsədi ilə dövlətin, yaxud ayrı-ayrı şəxslərin könüllü olaraq bağışladığı daşınar və daşınmaz əmlak) gəlirlərini hara xərclədikləri ilə maraqlandı. Onlarda bu gəlirlərin bir qisminin dindarların, digər qisminin isə məscid və mədrəsələrin ehtiyaclarına sərf edildiyini bildirdilər. Bu cavab Nadir şahı qane etmədi və o, dindarlara "Demək ki, Allah bu fəaliyyətinizdən razı deyil ki, ölkə son 50 ildir fəlakətlərlətoquşmaqdadır. Əsgərlər gəldi və canları bahasına bu pis gedişətdanqurtardı. Bundan sonra vəqf gəlirləri onlara aiddir"[8, s.61] söylədi.

Nadir şah toplantıdan dərhal sonra vəqf torpaqlarının böyük bir qisminin müsadirə olunması, onlardan əldə edilən gəlirin isə dövlətin ehtiyacı və əsgər maaşları üçün xəzinəyə köçürülməsi barədə fərman verdi. Din adamları Nadir şahın bu qərarından narazı olsalarda, mollabaşı Mirzə Əbdül Həsənin aqibəti onları susmağa vadar etdi. Əslində, vəqf gəlirlərinin ordunun xeyrinə müsadirə edilməsi Şiə icmasının mövqeyini zəiflətməyə yönəlmişdi. Çünki ölkədə Şiə din adamları zadəgan təbəqəsinin IIIqolunu təşkil edirdilər və Nadir şaha qarşı müxalif mövqedən çıxış edirdilər. Nadir şah ölkə ərazisindəki bütün dini qurumlara fərmanlar göndərərək İslam peyğəmbərindən sonra xəlifə olan ƏbuBəkr əs-Siddiqin, Ömər ibn Xəttabın, Osman ibn Əffanın söyülməsini qadağan edərək, onların adlarının rəhmətlə anılmasını və Şiə əzanında Əli ibn ƏbuTalibi yad etmək üçün oxunan "Əliyyə-nəmirul-mumininə və vəliyyəullah" kəlməsinin oxunmamasını əmr etdi[5, s.186]. Bu əmrə uymayanlar isə şahın adamları tərəfindən çox sərt şəkildə cəzalandırılmalı idilər.

Dini islahatların əsas məqsədi. Nadir şah Əfşarın dini islahatlarının əsas məqsədlərindən biri dini qurumların siyasi və iqtisadi gücünü zəiflətməyə yönəlmişdi. Çünki Nadir şahın din siyasəti Şiə konfessiya rəhbərlərinin şiddətli müxalifəti ilə qarşılaşmış və onlar dəfələrlə xalqı üsyana təhrik etməyə cəhd göstərsələr də, buna nail ola bilməmişdilər. Bunun əsas səbəbi xalq kütlələrinin Nadir şahın islahatlarından məmnun qalmaları idi. Çünki, vəqf torpaqlarından faydalanan ruhanilərin bütün ehtiyacını əhali ödəyir və var yoxdan çıxırdı.

Şah I Abbasdan sonra taxta əyləşmiş Səfəvi şahzadələri hərəmxanada olarkən, böyük şiə teoloqlarının güclü təsiri altına düşmüş (Məsələn: Şah Sultan

Hüseyn şiə teoloqu Şeyxülislam Məhəmməd Bağır əl-Məclisinin təsiri altına düşərək şərab içilməsini, əlbəyaxa vuruşu, göyərçin uçurmağı qadağan etmiş və sufilərin şəhərdən qovulmasına dair fərman vermişdi [2, s.170]. Bütün bunlar din adamlarının dəstəyə ehtiyacı olduqda hər cür imkanı onların siyasi və iqtisadi nüfuzlarını gücləndirmək üçün təmin etmişlər. Təəccüblü deyil ki, hakimiyyətdə olmuş nisbətən zəif Səfəvi hökmdarları (Şah I Səfi, Şah I Süleyman, Şah Sultan Hüseyn) dövründə mollabaşılar hakimiyyət pilləsində bu vaxta qədər heç zaman qalxa bilmədikləri ən yüksək mərtəbəyə yetişmişdilər. Şiəliyin mövcudluğu öz-özlüyündə səfəvilinin dirçəldilməsi üçün baza ola bilərdi. Bu səbəbdən də Nadir şah Səfəvi şahlarından fərqli davranaraq, Şiə din xadimlərini maddi üstünlüklərdən məhrum etdi və onların xalq arasında olan təsir qüvvələrini zəiflətdi. Hesab edirəm ki, bununla Nadir şah anti-şiə siyasəti yeritmir, lakin onların nüfuzunun artdığı təqdirdə, səfəvilərin hakimiyyətini bərpa edəcəklərindən ehtiyatlanırdı.

Nadir şahın ölkədə Şiə məzhəbini Cəfəri məzhəbi ilə dəyişdirməyə cəhd göstərməsi müxtəlif səbəblərlə izah oluna bilər. Zənnimizcə, şiəliyi cəfəriliklə əvəz etməkdə əsas məqsəd Səfəvilərin nüfuzunu tamamilə aradan qaldırmaq idi. Bu da təəccüblü görünməməlidir. Çünki, Nadir şah Səfəvi xanədanı soyundan gəlmirdi və ondan ideologiyası şiəlik üzərində qurulmuş olan bu sülalənin dəstəklənməsini gözləmək olmazdı. Əksinə Səfəvilər hakimiyyətindən fərqli olaraq Nadir şah dövlətini dini ideologiyaya üzərində qurmaq istəmirdi və cəmiyyətin idarə edilməsində dini qaydaları əsas hesab etmirdi. Nadir şah hakimiyyəti illərində din dövlətin rəsmi ideologiyası olmaq çərçivəsindən çıxarıldı. Ruhanilərin vəzifələri əhəmiyyətli dərəcədə ixtisar edilərək dövlət idarəçiliyində əvvəlki səlahiyyətlərini itirdilər. Onun yeritdiyi dini siyasətin nəticəsi olaraq ruhanilər dövlət aparatından məscidlərə çəkilməyə məcbur oldular.

Osmanlı sultanı ilə danışıqlar. Nadir şah din xadimlərini itaətə gətirəndən dərhal sonra Osmanlı sultanına məktub göndərək onun xəlifəliyini tanıdığını bildirdi və ondan Cəfəri təriqətini islamın qanuni məktəblərindən biri kimi qəbul etməsini xahiş etdi [3, s.683]. Osmanlı sarayına nümayəndə heyəti göndərən Nadir şah Sultanın müzakirəsinə təqdim etdiyi sülh şərtləri arasında dini yönlü tələblər əsas yer tuturdu. Nəticədə həm Avstriya, həm də Rusiya ilə müharibə vəziyyətində olan Osmanlı imperiyası Nadir şah Əfşarın dini tələblərini müzakirə edəcəyinə söz verdi. Nadir şahın barışıq müqaviləsinin şərtləri aşağıdakı müddəalardan ibarətdir: 1) Osmanlılar yeni cəfəri məzhəbini tanıyacaq; 2) bu məzhəbə Məkkədə bir ibadət yeri (rükən) veriləcək; 3) Əfşarlar hər il Şam (Suriya) üzərindən bir əmirhac göndərəcək; 4) əsirlər dəyişdiriləcək; 5) qarşılıqlı elçilər göndəriləcək [4, s.13].

Nadir Şah Əfşar Osmanlı sarayı qarşısında konkret təkliflər qaldırmışdı və iki ölkənin nümayəndə heyəti bu təklifləri müzakirə etmək üçün səkkiz görüş keçirmişdilər. Əsirlərin dəyişdirilməsi, səfirlərin göndərilməsi və

həccə ziyarətdə Əfşarlardan bir əmirhacın olması qəbul edildi. Ancaq qalan məsələlər (ilk iki şərt) şəri və mülki müzakirəyə saxlanıldı. Lakin Nadir şahın əsas tələblərinin (iki ölkə arasındakı məzhəb ixtilafı) üstündə İstanbulda keçirilən müzakirələrdə Əfşar dövlətini təmsil edən mollabaşı Əbul Qasım Kaşani ilə əvvəllər İstanbulun da Qazisi olan Anadolu baş qazisi arasında çox ciddi fikir ayrılığı yarandı [7, s.122]. Bunun nəticəsi kimi, Osmanlı sultanının göndərdiyi məktubda Nadir şahın qaldırdığı əsas məsələ haqqında hər hansı bir qeyd yox idi. Osmanlı hökuməti yalnız Əfşar dövlətindən Kəbə ziyarətinə gələnlərin az məsrəflə öz ziyarətlərini yerinə yetirməsinə şərait yaradacağını bildirdi. Nadir şah Cəfəri məzhəbinin qəbul edilməsinə nə qədər çalışsada, İslam xəlifəliyini əlində saxlayan Osmanlı sarayı Cəfəri məzhəbinin rəsmiliyini qəbul etmədi. Osmanlı sultanının Nadir şahı göndərdiyi bütün cavab məktublarında bildirilirdi ki, cəfərilinin dörd sünni məzhəbə əlavə beşinci məzhəb sayılması və Kəbədə bu məzhəbə məxsus bir yerin (rükün) verilməsi həm şəriət, həm siyasət baxımından rədd edilir. Bunun nəticəsi kimi, 1746-cı ildə Osmanlı dövləti ilə imzalanan sülh müqaviləsində də Cəfəri məzhəbinin rəsmiləşdirilməsi öz əksini tapmadı [9, s.80].

Bu müqavilə ilə üç əsas məsələ ön plana çıxmışdı: 1) Osmanlı dövlətinin Əfşar hacılarının Məkkəyə, Bağdad və Suriyanın ərazisindən keçməklə getməsinə icazə verilməklə bərabər bütün yol boyu onların mühafizəsini təmin edilməsi; 2) iki tərəf arasında diplomatik münasibətlərin inkişaf etdirilməsi; 3) müharibə əsirlərinin dəyişdirilməsi [7, s.124].

Müqavilənin əlavə maddələri arasında IV Murad dövründəki sərhədlərin saxlanması, sərhədçilərin dostluğa zidd hərəkətlərdən çəkinmələri, Hicaz da daxil olmaqla Osmanlının başqa şəhərlərinə gedib gələn Əfşarlardan qanunazidd əlavə vergilərin alınmaması, hacıların haqları, onların vergidən azad edilməsi kimi məsələlər yer almışdı [7, s.125].

Yeni dini islahatların əsas yekunları. Göründüyü kimi, Nadir şahın əsas dini tələbi olan İslam dünyasında Cəfəri məzhəbinin rəsmiləşdirilməsi məsələsi heç əlavə maddələrdə də öz əksini tapmamışdır. Halbuki, Nadir şah Osmanlı dövləti ilə dostluq münasibətlərinin qurulması naminə öz dini ideyasından əl çəkirdi və iki dövlət arasındakı ərazi ixtilaflarına və iddiaların qoyulmasına çalışırdı. Nadir şahın həyatını və fəaliyyətini araşdıran çox az tarixçi tapmaq olar ki, onun nəyə görə Şiəlikdən imtina etmək cəhdinə cavab axtarmasın.

Nadir şah dövrünü araşdıran tədqiqatçıların bu məsələyə münasibəti birmənalı olmamışdır. Məsələn L.Lokkart belə hesab edir ki, Nadir Şahın şiə təriqətini sünni təriqəti ilə əvəz etmək istəməsində əsas məqsəd Osmanlı İmperiyası ilə münasibətləri müvəqqəti nizama salmaqla, bütün müsəlman dünyasını birləşdirmək və özünün vahid dövlətin başında durmaq arzusu idi [12, s.172].

Dövrümüzün tanınmış ingilis şərqşünası MayklAksvörti isə hesab edir ki, Nadir şah dini məsələlərdən bəhanə kimi istifadə edərək ölkəsini Osmanlı və Rusiya ilə müharibə təhlükəsindən uzaq tutmuşdur. M. Aksvörti özünün “Nadir Şah” kitabında bu haqda yazır: “Nadir Osmanlılarla rusların arzuladığı kimi, müharibə etmək əvəzinə, məzhəb məsələsini ortaya ataraq uzunmüddətli sülh prosesinə təkan vermiş oldu. Nadirin də məqsədi məhz bu idi. Dini məsələləri danışıqlar mövzusunə çevirməklə, Nadir həqiqətən də uzaqgörənaddım atmışdı” [6, s.246].

Məşhur Rus şərqşünası, Brüssel və Kembric universitetlərinin fəxri doktoru VladimirMinorskinin fikrincə isə “Nadir şah islamı parçalanmaqdan qurtarmaq məqsədilə şiələrin beşinci ortodoks rüknü olaraq, V imam Cəfəri-Sadiqin himayəsi altında tanınmasına çalışırdı” [2,s.343].V.Mironski burada səhv edirdi. Çünki, əslində Cəfər Sadiq VI imamdır.K.Bosvortun mülahizələrinə görə isə Nadir şah ölkə daxilində Səfəvilərin nüfuzunu tamamilə aradan qaldırmaq üçün şiəliyi dəyişməyə çalışırdı [9, s.77]. Bu mülahizəyə görə, Səfəvi hakimiyyəti şiəlik üzərində qurulmuşdu və ölkə əhalisinin əksəriyyəti də bu məzhəbə riayət edirdi. Şiəliyin mövcudluğu öz-özlüyündə səfəvilərin dirçəldilməsi üçün baza ola bilərdi. İrəli sürülən mülahizələrə görə, Nadir şah şiəliyi dəyişməklə və əhalini başqa məzhəbə tapındırmaqlasəfəviləyə ciddi zərbə endirmək istəyirdi.

Hesab edirik ki, şiəliyi sünniliklə əvəz etmək məramı Nadir şah üçün siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki,Nadir Şah Sultan Hüseynin hakimiyyət illərində sünnilərin təqib edilməsinin Dağıstanda, Əfqanıstanda və İranın qərbində üsyanlara səbəb olduğunu görmüşdü və onları özünə müttəfiq etmək istəyirdi. Nadir şah Əfşarın qısa müddətdə davam edən Sünniliklə Şiəliyi birləşdirmək axtarışları orduda olan Sünni Əfqanlarla Şiələr arasındakı fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmaq və qüdrətli qonşusu olan Osmanlı imperiyası ilə münasibətləri normallaşdırmaq idi. Nadir şah Əfşar həmdə ölkəsində olan məzhəb düşmənçiliyinə son qoymaq istəyirdi və bunu Nəcəf toplantısına rəhbər təyin etdiyi Abdullah əs-Şüveydilə danışığında belə ifadə etmişdir: “Bilirsiniz ki, mənim məmləkətim iki hissədən ibarətdir, biri Türkiyə, digəri isə Əfqanıstan. Bunlar bir-birilərinə kafir deyirlər. Əmrimdəki insanların bir - birinə kafir deməsi düz deyil”[8, s.66,67].

Nəticə. Son olaraq qeyd edək ki, Nadir şahın Cəfəriyyəni V Sünni məzhəbi olaraq qəbul etməyə cəhd göstərməsi və bununlada bərabər yaratması müsbət dəyərləndirilməlidir. Lakin bu birləşdirmənin xalq tərəfindən və ya onları yönləndirən ruhanilər tərəfindən olmaması üzündən, bu bərabər baş tutmamışdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramlı Ceyhun., Zifəroğlu Vüqar. Azərbaycan hökmdarları: Səfəvilər. “Oğuz Müstəqil Araşdırmaçılar Qrupu”, Bakı: 2015, 210 s.
2. Dadaşova. R.İ. Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünashıqda). “Nurlan Nəşriyyatı”, Bakı: 2003, 393 s.
3. Süleymanov Mehman. Nadir şah. “İrani Nəşriyyatı”, Tehran: 2010, 741 s.
4. Tahirzadə Ədalət. Nadir Şah Əfşar. “Çıraq nəşriyyatı”, Bakı: 2005, 40 s.
5. Abdurrahman Ateş. Osmanlı-İran siyasi ilişkileri. “Altınpostyayıncılık”, Ankara: 2012, 309 s.
6. Aksvörtlü Maykl. Nadir Şah. “Şərql-Qərb” ASC, Bakı: 2018, 400 s.
7. Arunova Marianna. ZarmayrovnaKlara. Nadir Şahı Avşar. “Selengeyayınları”, İstanbul: 2015, 275 s.
8. Hakyemez Cemil. Osmanlı-İran İlişkilerive Sünni-Siiİttifakı. “Kitapyayınevi”, İstanbul: 2014, 207 s.
9. Hüseyinov Cahangir. Azərbaycan Nadir Şah Əfşar dövləti. “Şərql-Qərb” ASC, Bakı: 2014, 256 s.
10. Karadeniz Yılmaz. İran Tarihi (1700-1925). “SelengeYayınları”, İstanbul: 2012, 576 s.
11. Kitapçı Zekeriya. Türk Boyları Arasında İslam Hidayet Fırtınası. “Yedi KubbeYayınları”, İstanbul: 2013, 351 s.
12. Lokkart Lourens. Nadir Şah. “Qanun Nəşriyyatı”, Bakı: 2013, 550 s.
13. Leslie P. Peirce. The Imperial Harem. “OxfordUniversity Press”, NewYork: 1993, 374 page.
14. Иванов М.С. ИсторияИрана. “Издательство МГУ”, Москва: 1977, 487 с.